

SAMİ DİLLƏR AİLƏSİ VƏ ƏRƏB DİLİ ƏRƏB YAZISI VƏ ƏLİFBASI HAQQINDA QISA MƏLUMAT

*Aslanova Süsən Yusif qızı
BDU, İlahiyyat fakültəsi*

Açar sözlər: Sami dillər ailəsi, ərəb yazısı və əlifbası

Key words: Samitic languages, the arabic script and Arabic alphabet

Ключевые слова: семитские языки, арабская письменность и арабский алфавит

Dilçilik elminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri dünya dillərinin təsnifi olmuşdur və dilçilik tarixində bu problemin tədqiqi o qədər də qədim olmamışdır. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşqarı türk dillərini müəyyən əlamətlərinə görə dörd yerə bölmüşdür və bu da dünya dillərinin təsnifi tarixində ilkin addımlardan biri hesab oluna bilsə də, dillərin təsnifi qədim tarixə malik ola bilməzdi. Bu sahədə hər şeydən öncə dünyada yaşayan xalqların, hətta kiçik qəbilə və tayfaların dillərinin müxtəlifliyini nəzərə almaq, dil və dealektlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək kimi çətin problemlərlə üz – üzə gələn dilçilik alimlərinə, necə də olsa, dünya dillərinin tədqiqi səviyyəsini bir neçə prinsipə görə təsnif etmək imkanı verir. Dünya dillərinin sistemləşdirilməsi, onların linqvistik – qrammatik tiplərinin tədqiqi, qohumluq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi əsasən areal (coğrafi), funksional (işlənmə dairəsinə görə), tipoloji (morfoloji) və genoloji prinsiplər üzrə təsnif edilir. Sıralanmada morfoloji təsnif üçüncü yerdə durmasına baxmayaraq o, genoloji təsnifatdan sonra meydana gəlmişdir.

Dünya dillərinin qohumluğa görə qruplaşdırılması probleminin tarixi digər təsnifat növlərinə görə daha qədimdir. Dilçilik tarixinin ayrı – ayrı mərhələlərində əsasən Hind – Avropa dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçi alimlərdən orta əsrlərdə yaşamış Yozef Yustus Skoliger (1540 – 1609) Avropa dilləri üzərində müşahidə aparmış və həmin dilləri on bir dilə ayırmışdı.

Dillər arasında ümumi cəhətlər, yəni onların quruluşu, leksik tərkibi, morfem sistemi, eləcə də söz sırası, təsdiqlik və inkarlıq elementlərinə diqqət yetirmək kimi ümumi cəhətlər XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərindən alimlərin diqqətini bir – bir cəlb etməyə başladı, bu addım da dilçilik tarixində tarixi – müqayisəli metodun yaranmasına gətirib çıxardı. Burada da diqqəti o fakta cəlb etmək lazımdır ki, qədim Hind dili sanskritin tədqiqi tarixi – müqayisəli dilçiliyin dönüş nöqtəsi oldu. Deməli, müqayisəli – tarixi dilçilik ilk növbədə ana dili, kök – yuva dil əsasında qohum dillərin bir mənbədən meydana gəldiyini və bu dilin “ana dil” adlanması qənaətinə gəlir, dillərin genoloji təsnifatı üçün zəmin yaradır. Hələ 1610 – cu ildə İ.Y.Skaliger ilk

təşəbbüsü ilə dünya dillərini on bir ana dildə qruplaşdırmışdısa və bu qruplaşdırma o qədər də dəqiq deyildisə, Skaligerə nisbətən daha dəqiq bölgünü alman filosofu və dilçisi Qororild – Vilhelm Zeybnis (1646 – 1716) təklif etdi.

1. Arami (sami) dilləri;
2. Yafəs dilləri;
3. İskif dilləri (fin, türk, monqol və slavyan);
4. Kelt dilləri (başqa Avropa dilləri).

Əslində burada qeyri – dəqiqlik ondan ibarət idi ki, slavyan dili kelt qrupuna, is kif dilləri isə Ural – Altay dillərinə mənsub olunsa idi, genoloji baxımdan dünya dillərinin təsnifatına göstərilən təşəbbüslərin son nəticəsindən heç də fərqlənməzdi. Hazırda dünya dilləri 23 dil ailəsinə mənsubdur. Xatırlayaq ki, ötən əsrin 70 – ci illərində bu qrupların sayı 9- a çatırdı. Deməli, elmi axtarışlar hələ də dünya dillərinin təsnifatına son nöqtəsini qoymaq fikrində deyildir.

Hələlik dünya dillərinin ən əsas ailələri bunlardır:

1. Hind – Avropa dilləri; 2. Sami dillər; 3. Həmi dillər; 4. Qafqaz dilləri; 5. Fin – uqor (və ya uqro – fin) dilləri; 6. Samiyyə dilləri; 7. Türk dilləri; 8. Monqol dilləri; 9. Tunquc – Mancur dilləri; 10. Çin – Tibet dilləri; 11. Dravid dilləri; 12. Andaman dilləri (Hind okeanındakı Andaman adlarındakı dillər); 13. Avstraliya – Asiya dilləri; 14. Malayziya – Polineziya dilləri; 15. Avstraliya dilləri (Avstraliya və Tasmaniya dilləri); 16. Papan dilləri (Yeni Qvineya adası); 17. Sudan dilləri (Afrikada); 18. Banqu dilləri; 19. Paleofrika dilləri; 20. Paliasiya dilləri (bu iki dili birləşdirmək də olar); 21. Heç bir qrupa daxil olmayan Uzaq Şərq əlahiddə dilləri; 22. Amerikanoid dillər; 23. Amerika hindularının dilləri (200 – dən astıq dil daxildir).¹

Bu dil ailələri özləri dil qruplarına, bu qruplar isə yarım qruplara ayrılır.

Haqqında bəhs etdiyimiz ərəb dilinə gəlincə, bu dil sami dillər ailəsinə mənsubdur. Ərəb dilinin sami dillər arasında mövqeyinin açıqlanmasından öncə, qısa da olsa, sami dillər haqqında alimlərin bəzi mülahizələrinə nəzər salaq.

Azərbaycan dilçiliyində sami dillər ailəsinin iki budağa və ya yarımqrupa ayrılması, bu daqların birinin ölü dilləri, digəri isə canlı dilləri əhatə etməsi fikri irəli sürülür. Ölü dillər bunlardır: 1. Assuriya (Babil və Əkkəd); 2) Hananey dili; 3) Qədim yəhudi dili; 4. Finikiya dili; 5) Arami dili; 6) Assuriya dili (assuriyalıların nəsləsi Türkiyədə, Gürcüstanda, Azərbaycanda və İranda yaşayır).

Sami dillərdən canlı dillər isə cənub budağın şərq və şimal yarımqruplarını özündə birləşdirir. Şərq yarımqrupuna ərəb dili daxildir ki, bu dildə danışanların sayı hal – hazırda 140 milondan artıq olub Asiya və Afrika qitələrində geniş ərazidə yayılmış müxtəlif dövlətlərin dövlət dilidir. Eyni zamanda BMT – də qəbul olunmuş rəsmi beynəlxalq dillərdən biridir.

Sami dillərin cənub budağının şimal yarımqrupuna isə bu dillər daxildir:

¹ Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, B., “Maarif”, 1992, səh. 446

1) Cənubi ərəb (mehri, Sokori, Etkil və Skanri), 2) Amhor – Həbəş dili, 3) Tiqri (Efiopiyanın yazısız dili).

Sami dilləin təsnifatı barəsində digər qısaca məlumat H.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” əsərində verilir:²

“Sami dillər üç qrupa bölünür: şərq, şimal və cənub. Şimal və cənub qrupları birlikdə sami dillərin qərb qolunu təşkil edir.

1. Şərq sami dillərinə ölü dillərdən olan qədim assori və babil dilləri daxildir. Bunların ikisi birlikdə əkkəd dili adlanır. Yazılı abidələri eramızdan çox – çox əvvələ aiddir.

2. Qərbi sami dilləri iki yarımqrupa – xanaan və arami dillərinə bölünür.

Xanaan qrupuna Finikiya, qədim yəhudi, moabit, uqarit dilləri daxildir və bu qrupun yazılı abidələri Suriyanın Pas – Şamra ərazisində tapılmışdır.

Arami qrupuna arami, eramızın II əsrdən çox zəngin ədəbiyyatı olan Suriya və Mandey dilləri daxildir.

Yaxın Şərqdə aramilərin yerləşmələri ilə əlaqədar olaraq arami dili xanaan dilini sıxışdırmış və bu dil eramızın birinci əsrindən başlayaraq Şərqdə geniş yayılmışdır. Hal – hazırda ancaq livanın bir neçə kəndində (qərbdə və şərqdə) Urmi arami şivələrinə rast gəlmək olur.

3. Cənub qrupu sami dillərin qərb qolunun cənub qrupunu təşkil edir və buraya bir çox məhəlli dialektlərə malik şimal və cənub ərəb və həbəş dilləri daxildir.”³

Göründüyü kimi belə bir məlumat heç də qənaətbəxş olmayıb sami dillərin təsnifatına dair daha ətraflı və daha dəqiq mənbələrə müraciət etmək zərurətini doğurur.

Sami dillər haqqında ətraflı məlumatlar əldə etmək məqsədilə doktor Mahmud Fəhmi əl – Hicazinin 1998 – ci ildə Qahirədə nəşr olunmuş “Dilçiliyə giriş” kitabına müraciət edək. Müəllif burada sami dilləri Asiya – Afrika dilləri ailəsinə aid edir və qeyd edir ki, Afro – Asiya dilləri qədim, orta və yeni dünya tarixində ən böyük dil ailələrindən ibarət vahid bir dil qrupunu təşkil edir. Bu dil qrupu bir neçə qollara ayrılır: sami dillər, qədim Misir dili, bərbər dili, çad dili, kysit dili. Hələ XIX əsrdən bəri tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, sami dillərə daxil olan müxtəlif dillər arasında bir əlaqə vardır. Qədim Misir dili, daha sonralar isə bərbər dilinin sami dillərlə müqayisəli tədqiqi nəticəsində, habelə Afrika qitəsində yaşayan bir sıra xalqların danışdığı dilləri ilə sami dillər arasındakı oxşar cəhətlər sübuta yetirildikdən sonra tədqiqatçılar şimal – şərqçi Afrika və qərbi Asiyada mövcud olan bir neçə dilin qohum dillər olduğu fikrinə gəlmişlər. Amerika dilçisi Qerinberq bu dilləri Avro – Asiya dilləri ailəsi kimi təqdim edir.

Bu dil qrupu haqqında rus dilçisi İ.M.Dyakonovun “Языки древней передней Азии” əsərindəki aşağıdakı məlumatlara rast gəlirik: “Dünya mədəniyyətinin ilk dillərindən olan qədim Ön Asiyada yaşayan xalqların dilləri xüsusi maraq doğurur.

² Məmmədov N., Axundov A., Dilçiliyə giriş, 1966, səh.233

³ Məmmədov N., Axundov A., Dilçiliyə giriş, 1966, səh.233

Bu dillərin təsnifatı əsasən morfoloji prinsipə əsaslanmışdır. Digər bir prinsip stadial prinsipdir ki, digər qrammatik kateqoriyaların oxşar olub – olmamasına görə bu ailəyə daxil olan dillərin araşdırılmasını nəzərdə tutur. Genoloji təsnifat isə əsas dil, ya da ona oxşar dillərin tədqiqi deməkdir.”⁴

Sami dillərin tədqiqində alman dilçilik məktəbinin də xüsusi rolu vardır. مدرسة اللغوين الالمان

adlanan bu dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən N.Osthoff, A.Leskin, K.Bruqmann, K.Brokkelman, Holdeke kimi dilçilərin xidmətləri əvəzsizdir. Onlara həm də “Yanqrammatiklər”, yəni النحاة الشبان (“gənc qrammatiklər”) kimi müraciət olunur. Onların “Gənc qrammatiklər” adlandırılmalarının əsas səbəbi sələflərindən fərqli olaraq əsas ana dili öyrənməklə yanaşı, canlı dilləri, dialektləri və yerli şivələri də araşdırmağa meyilli olmaları ilə bağlı idi. Bu məktəb yarandığı şəhərin adı ilə Leypsiq məktəbi kimi də məşhurdur.

Sami dillərin tarixən və coğrafi baxımdan yayılmasına gəlincə, bunu aşağıdakı verilmiş bölgüyə əsasən qruplaşdırırlar:

1. Əkkəd qolu (الفرع الأكادي):

- bu dil İraq ərazisində b.e.ə. 2500 – cü ildə məskunlaşmış (Babilistanın şimalına köçüb gəlmiş) sami dilli tayfaların məskən saldığı ilk şəhər olan Əkkəddə ünsiyyət vasitəsi olmuş və اللغة الاكادية adlanmışdır. Onlar öz dillərinə “əkkəd dili” adı vermişdilər ki, o zaman Dəclə və Fərat torpağının cənubunda yaşayan şumerlərin dilindən, yəni السومرية “əs – suməriyyə” dilindən fərqlənsin. Şumerlər o zamanlar Babilistanda ən yüksək mədəniyyətə, xüsusilə kənd təsərrüfatı, yəni əkinçilik, bağçılıq, suvarma sistemində yüksək inkişafa malik olan bir xalq idi. Tədqiqatlar şumerlərin bir çox daşüstü rəsmlərini aşkara çıxarmışdır. Lakin şumer dilinin hansı xalqa mənsub olması hələ də problem olaraq qalmaqdadır. Ən qədim yazılı abidəyə malik olduğu baxımından bu dil dünyada çox yayılmışdır. Müasir dünyamızda minlərlə dil vardır ki, hələ əlifbası yoxdur. Yazısı olan və yazısı olmayan dillərin sayına görə dünya dillərinin sayı haqqındakı təzadlı fikirlərin olması da, yəqin ki, bundan irəli gəlir. Ola bilsin ki, şumer dili də bütün dillərdən əvvəl yaranmış bir dil ailəsinə aid olunsun, lakin yazısı olmasın. Çox güman ki, İraq torpağına köçüb gəlmiş samilər şumerlərlə qarışmış, onların yüksək mədəniyyətini, yəni oxumaq, öyrənmək, öyrəndiyindən nəticə çıxarmaq qabiliyyətini əxz etmiş, lakin sayca üstünlük təşkil edən əkkədlilər şumer dilini sıxışdırıb aradan çıxara bilməzlər. B.e.ə. altı əsrdən artıq (2500 – 1900 – cu illər) bu müddət ərzində bu dillərin qoşa işlədilmədi (bilinqvizmi) hökm sürmüşdür. Həmin dövrdən qalmış yazılı şumer və əkkəd abidələri mövcuddur. Daha sonra bu iki dilin qovuşmasından (əvvəlki dil qədim əkkəd dil adı verilir ki, sonra gələn dil mərhələlərindən fərqlənsin) babil dili (qədim, orta, yeni, müasir), ondan sonra assuri (qədim, orta, müasir) dili yaranır. Əkkədlilər yazını şumerlərdən öyrənmişdilər. Şumerlər mixi (الخط المسماري) yazı ilə yazırdılar. Bu xəttə xarici

⁴ И.М. Дьяконов, «Языки древней передней Азии», Издательство «Наука», Главная Редакция восточной литературы, Москва, 1967

görünüşünə görə mismarlara bənzədiyindən ona bu adı vermişlər. Onlardan sonra gələn xalqlar da mixi yazısından istifadə etmişlər ki, bu dillərdən ən qədimi Hind – Avropa dillərinin ölü dillər qrupuna mənsub olan het (الحيثية) dilidir. Eyni yazı formasından istifadə olunan bu dillər bir – birindən fərqlənir. Ümumiyyətlə, mixi yazısı səslər əsasında aparılmış, iki xətt bir heca yaradırılmış.

Bir müddət ərzində saf samilər daha üstün mədəniyyətə malik şumerlərlə qovuşmuş, nəhayət, İraqın bütün bölgələrində əkkəd dilinin hökmranlığına gətirib çıxarmışdı.

Sami dillərin digər qolu kənan qoludur (الفرع الكنعاني). “Kənan” sözü nədənsə Azərbaycan dilində gah “hananey”, gah da “xanaan” şəklində yazılır. Bu qol (ya budaq) ucarit (və ya uqarit), Finikiya, buni və ya moabit dillərini əhatə edir.

“Kənan” budağı şimal (الكنعانية الشمالية), orta (الكنعانية المتوسطة) və cənub (الكنعانية الجنوبية) kənan dilləri kimi üç qrupa bölünür.

Şimal qrupu Ucarit şəhəri kimi qədim bir şəhərə nisbətən adlanan ucarit dilini (və ya uqarit) dilini (اللغة الاجريتيية) əlifba sırasına uyğun olaraq yazı sistemi ilə əhatə edir.

Orta kənan qrupu (الكنعانية المتوسطة) Fələstin sahili, Suriya və Livanda yaşayan samilərin dili kimi (الفينيقية) “Finikiya” dili adlanır.

Cənubi Kənan qrupu isə (الكنعانية الجنوبية) ibri (qədim yəhudi) və moabit dillərini əhatə edir.

Ərəb dili öz tarixinə b.e.ə. XII əsrdən, yəni İsrail qəbiləsinin Fələstin torpağına daıl olmasından başlayır.

Sami dillərin oxşar cəhətlərinə gəlicə, onlardan ən mühümləri bu dillərdə sözlərin üç kök samitinə əsaslanması, felin iki zaman formasının mövcud olması ilə yanaşı qadın cinsinin morfoloji əlamətinin “tə” hərfinin olması, sözlərin sonlarının tənvinlə və “təyim”lə bitməsi kimi qrammatik cəhətdən oxşar xüsusiyyətlər təşkil edir.

Sami dillərin fonetik, morfoloji və sintaktik baxımdan digər oxşar cəhətləri bu dilləri eyni dil qrupuna aid olunmasına gətirib çıxarır ki, bu oxşarlıq xüsusilə qədim sami dillərdə özünü göstərdi. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq:

1 – bu dillərdə boğaz samitləri (ء, ه, خ, ح, غ, ع) eynidir;

2 – emfatik damaq samitləri (ض, ص, ظ, ط) eynidir;

3 – söz konsonant sistemli olub samitlərdən və vəznələr əsasında qurulan qiyasi modellərə əsaslanır;

4 – sami dillərdə iki cinsə əsaslanan qrammatik kateqoriya mövcuddur;

5 – bütün sami dillərdə bir çox eyni əsas sözlər mövcuddur:

- bədən üzvlərini bildirən sözlər (baş, göz, əl, ayaq, saç);

- bitki və heyvan adlarını bildirən sözlər (buğda, sünbül, it, qurd);

- bəzi əsas fəllər (doğmaq, ölmək, durmaq, əkmək);

- əsas saylar (2 – 10)

- əsas ön qoşmalar (-dan, -dən; -a, -ə, -ya, -yə; -da, -də)

Heç şübhə yoxdur ki, müxtəlif sami dillər arasındakı yaxınlıq onları Afro – Asiya dilləri çərçivəsində bir qolda birləşdirir. Bu, o deməkdir ki, ərəb dili qədim yəhudi dili olan ibri dilinə, yaxud əkkəd dilinə daha yaxındır.

Ərəb dili sami dillərin cənub qrupunun şimal yarımqrupuna daxildir. Qohum dillərdən (ərəb dilində “qohum dillər” dedikdə “ərəb dili və onun bacıları” (العربية و شقيقاتها) nəzərdə tutulur) uzun ömrü, geniş yayılması (Asiya qitəsində yerləşən 11 ərəb dövlətinin (buraya Bəhreyn dövləti, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər dövləti, İordaniya Haşimiyə Krallığı, İraq Respublikası, Yəmən Respublikası, Küveyt dövləti, Livan Respublikası, Oman Sultanlığı, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Suriya Ərəb Respublikası kimi Asiyada yerləşmiş Ərəb dövlətləri daxildir) və Afrikada yerləşən 9 dövlətində (buraya Afrikada yerləşmiş ərəb ölkələrindən Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası, Liviya Cəməhəriyyəsi, Mavritaniya İslam Respublikası, Mərakeş Krallığı, Misir Ərəb Respublikası, Somali Demokratik Respublikası, Sudan Respublikası, Tunis Respublikası və Cibuti Respublikası daxildir) rəsmi dövlət dili olması nəzərdə tutulur), fonetik – qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini bu günədək qoruyub saxlaması ilə fərqlənir. Bu dil tarixən üç inkişaf mərhələsi: qədim (V əsrədək), klassik (V – XVIII əsrlər) və müasir (XIX əsrdən indiyədək) keçmiş ərəb kimi təmsil edilmişdir.

Qədim ərəblər (məsələn, Qurani – Kərimdə adı çəkilmiş Hicr, yəni “qayalıq” bir yerdə yaşamış Səhud xalqı) haqqında ilk yazılı məlumat hələ eramızdan əvvəl Assuriya padşahı Sarqonun (715 – ci il) kitabəsində təsadüf olunur. Qədim ərəb dili Suriya ərazisində tapılmış Lihyan (b.e.ə. III əsr), əs – Səfa (təxminən 106 – cı il), ən – Nəmarə (328 – ci il), Zəbəd (512 – ci il) və s. kitabələrdə əks olunmuşdur. Cahiliyyə dövründə ərəblərin çoxlu sayda dialekt və ləhçələri olmuşdur. Ərəbistan yarımadasının cənubunda “Qəhtanilər diyarı”nda Səba, Himyər və Məin ləhçələri, Ərəbistan yarımadasının şimalında “Ədnanilər diyarı”nda Səhud, Səfa və Nabatiyyə kimi zaman keçdikcə silinib gedən dialektlər mövcud olmuşdur. Qureyş qəbiləsinin Mudar ləhçəsi Hicazda ədnanilərin dili kimi qorunub saxlanmışdır. Ədnan qəbilələrinin ləhçələri dünya dillərinin hər birində olduğu kimi bir qəbilədən digərinə düzensiz şəkildə keçmişdi.

Müxtəlif məhəlli dialektlərdən ibarət qədim ərəb dili sonradan inkişaf edərək qəbilələr arasında başa düşülən və danışılan bir dilə çevrilir. Dilin yeni keyfiyyət kəsb edib formalaşmasında Qureyş (Məkkə) dialekti (اللغة العنسانية القريشية) xüsusi rol oynamışdır. Doğrudan da ümumxalq dilinin ən vacib mədəni tərkibi olan ədəbi dil dilçilik ədəbiyyatında “ədəbi dil”, “standart dil”, “kodlaşdırılmış dil” “yazılı dil” və bu kimi terminlərlə ifadə olunsa da, bu münasibətlə “ədəbi dil” termininin işlədilməsi daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər. İnsan birliyinin ilk forması olan qəbilə, sonralar böyüyərək tayfa, tayfalar içərisində formalaşan xalq və insan cəmiyyətinin ən yüksək forması olan milli dillərin yaranmasınadək mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmiş ədəbi dil ümumxalq dilinin cəmlənmiş nümunəsi kimi xalq dilinin ən yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirməklə, hər bir xalqın milli mədəniyyətinin nailiyyətlərini, mənəvi dəyərlərini əks etdirir, milli dilin formalaşmasında böyük rol

oynayır, beləliklə də daim saflaşır və cilalanır. Onun əsas xüsusiyyəti zəngin lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşa və üslublar sisteminə malik olmasıdır.

Hər bir ədəbi dilin əsasını müəyyən dialektlər, dialekt qrupları və ya şivələr təşkil edir.

Bir neçə Şərq və Avropa dillərini dərindən bilən, Azərbaycan ictimai fikir tarixinə zəngin bədii yaradıcılığı ilə daxil olan unudulmaz alim – yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin dil haqqında söylədiyi fikirlər təkcə ari dillərinə deyil, bütün dünya dillərinə şamil olunmalıdır. O, 1914 – cü ildə “Sədayi – haqq” qəzetinin 25 fevral sayında belə yazırdı: “Dilin birliyi üç – dörd adamın bir dildə yazdığı ilə olmaz: dil gərək işlənsin, mururla gəlib birləşsin. Dil qayıрмаq zəiflik sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qol – qanad açar və bu asudəlik sayəsində də elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin . . .”⁵

Ədəbi dilin vahid ümumxalq dilində təşəkkül taparaq formalaşması ərəb ədəbi dilinin tarixən keçdiyi inkişaf prosesində də təzahür etmiş, müsəlman alimlərinin “cahiliyyə” adlandırdıqları və İslama qədərki yüz əlli ili əhatə edən bir dövrdə İslamdan öncə yaranmış şifahi poeziya nümunələrində işlənən dil ərəb dilinin ən möhtəşəm və qiymətli abidəsi olan Qurani – Kərimdə (VII əsrdə) artıq sabitləşmiş qrammatik quruluşa və zəngin söz ehtiyatına malik ilk klassik ərəb dili kimi təsbit olunur. Bu poeziya nümunələri yalnız VIII – X əsrlərdə toplanıb “əl – Muallaqat”, “Divan əl – Haməsə”, “Kitab əl – Əğani” kimi məcmuələr şəklində salınmışdı.

“əl – Muallaqat” cahiliyyə dönməndə yaşamış yeddi (və ya on) şairə mənsub şeirlər toplusuna verilən addır. Mənası “bir şeyi digəri ilə əlaqələndirmək, bir şeylə maraqlanıb onu bəyənmək və sevmək” olub, “ayn”, “ləm” və “qaf” hərflərinə əsaslanan və cəm formasında işlənmiş “muallaqat” sözü “bəyənildiyinə görə hər kəsin görə bilməsi üçün bir yerə asılan, sərgilənən, nümayiş etdirilən şeirlər” deməkdir. Çox güman ki, bu sözə ilk dəfə b.e. IV yüzilliyindən (b.e. X yüzillinin ikinci yarısında Əbu Zeyd əl – Qureyşinin “Cəmhəratu ‘əş‘ari əl – arab” (“Ərəblərin şeirlər toplusu”) əsərində rast gəlinir. Yeddi hissədən ibarət antologiyanın birinci hissəsi “Muallaqat” adlanır və səkkiz muallaqa şairinin qəsidələri verilir. Bunlar “əs – Səb‘u ət – tıval” (“Yeddi uzun qəsidə”), “Sümüt” (“Gizli incilər”), “Müzəhhəbət” (ulduzlu şeirlər), “Səbiyyət” (“Yeddi qəsidə”) və daha sonralar “Mullaqat” (“Əsrlərdən dövr edilən əski şeirlər”), “Musəmmətat” (“İnci düzümləri”) kimi adlarla tanınır.

Rəvayətə görə, Ərəbistan yarımadasında yerləşən Məkkənin Ukaz meydanında və digər yerlərlə təşkil olunan şer yarışmalarında süzgəcdən keçərək seçilən və ağ kətəndən toxunmuş lülə halında olan parçalar üzərinə qızıl suyu ilə yazılıb Kəbənin divarlarına asılan şeirlər həmin muallaqlardır. Onların müəllifləri İmruulqəys ibn Hucr, Tarafə ibn Abd, Haris ibn Hillizə, Əmr ibn Gülsüm, Züheyr ibn Əbu Sulmə,

⁵ Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əsərləri, Üçüncü cild, Məqalə, oçerk və xatirələr, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı, 1977, səh. 173

Mə'mər ibn Musənnə, Antarə və Ləbid ibn Kəbiə (bəzən Antarə və Harisin əvəzinə bu sıraya Nəbiğa əz – Zubyəni ilə Meymun ibn Qeys əl – Ə'səni daxil edirlər), bununla şairlərin sayı səkkizə çatmış olur.⁶

İmruulqeyis ibn Hucr ən qədim muallaqa sahibi kimi b.e. IV yüzilliyinin birinci yarısında, digərləri həmin əsrin ikinci yarısında yaşamışdır. Məsələn, Tarafə ibn Abdın tam adı Əmr ibn əl – Abd ət – Tikri cahiliyyə dövrünün ən az ömür yaşamış şairlərindən hesab olunur. O, Bəhreyndə iyirmi yaşından yuxarı bir vaxta qətlə yetirilmişdir.

Cahiliyyə dövrünün ilk təbəqəsinin üçüncü şəxsiyyəti kimi Zübeyr ibn Əbu Sulmə b.e. 631 – ci ilində vəfat etmişdir.⁷

Bunlardan yalnız Ləbid ibn Kəbiə müsəlman olmuş və İslam dönəmində yaşamışdır.

Klassik qəsidə formasında nəzm formasına malik muallaqalar altmış ilə yüz arasında dəyişən qəsidələrin xüsusiyyətlərini daşıyan və bütün beytlərin eyni qafiyələrinin təkrarı ilə səciyyəlonən şer formasıdır. İlk beytin hər iki misrası eyni olub “musarra” adlanır. Mövzu şairin əski sevgilisinin xatirəsini anmaq, yad etmək səciyyəsi daşıyır və bu giriş nəsb, təşbib adlanır. Bu növ giriş ilk dəfə İmruulqeyis nəzmə gətirmişdir. Əmr ibn Gülsüm isə muallaqasında ilk səkkiz beyti eys – işrət əyləncəsi ilə başlayır, sonra isə ən uzun hissə olan “təsrir” gəlir və burada şairin atı və ya dəvəsi, çöl heyvanları, çöl səhnələri, hadisələri və bədəvi həyatından mənzərələr verilir, onun ardınca mədhiyyə və fəxriyyələrlə sona yetir. Onların bəzilərində tarixi məlumatlar əldə etmək də mümkündür. Bu baxımdan Züheyr ibn əbu Sulmənün muallaqası diqqəti cəlb edir. Qəbilələrarası savaşlarda barış yaradan Mürrə qəbiləsi haqqında yazılan bu mədhiyyə hadisənin bütün incəliklərini ortaya çıxaran bir qaynaq durumundadır.

Ərəb ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm yer tutmuş əski ərəb şer nümunələrinin toplandığı digər bir əsər “Divan əl – Hamasə” məcmuəsidir ki, onun müəllifi Əbu Ubadə əl – Valid ibn Übeyd ibn Yəhya ət – Taidir (tay qəbiləsinin Mənbic qolunun Bəni Buhtur aşirəsinə mənsub əl – Buhturi) ki, öz zamanına qədər altı yüz şairin şeirlərini antologiya şəklində 1454 parça şeri 174 babda toplamış, habelə Əbul – Fərəc əl – İsfahani ömrünün əlli ilini ərəb el – obalarını qarış – qarış dolaşaraq qırıx minə yaxın şair, nəğməkar və başqalarının həyat və yaradıcılığına dair məlumatları “Kitəb əl – Əğani” (“Nəğmələr kitabı”) adlandırdığı əsərində bir araya gətirmişdir.

Ərəbistan yarımadasının harasında olursa – olsun, zəmanəmizə qədər gəlib çatan muallaqalın və digər poeziya nümunələrinin hamısı ortağ bir dilə - ərəb ədəbi dili ilə yazılmışdır, yəni orada müxrəlif ləhçələr və dialektlər yoxdur. Məsələn, İmruulqeyis

⁶ Türkiyə Diyanət Vəqfi, İslam Ansiklopedisi, cilt 30, İstanbul 2005, səh: 310 - 312

⁷ Dr. Bekir Topaloğlu və Dr. Hayreddin Kahraman, Arapça oxuma və eski metinlər kitabı, İstanbul: 1985, səh: 204 - 205

və Tarafənin şeirlərində öz qəbilələrinə aid olan sözləri işlətdiklərinin şahidi olmaq mümkün deyildir.

Ümumiyyətlə, cahiliyyə dövrünün şeirlərindən və xüsusilə muallaqlardan ərəb nəhv və leksikologiyası ilə Quranın təfsirində və qərib sözlərin açıqlanmasında şavahid (nümünə) olaraq ilk növbədə istifadə olunur. Sibaveyhinin ərəb qrammatikasına dair yazdığı “əl – Kitab” əsərində 1050 şavahid beyti arasında 24 – nün muallaqa şeirindən olduğunu Abdulla Salim Məkrəm və ondan sonra gələn qrammatika alimləri incələmişlər.

Ərəbi ədəbi dilinin formalaşmasında cahiliyyə dövrünün poeziya nümunələrinin oynadığı rol haqqında çox danışmaq olar. Təkcə o faktı bilmək kifayətdir ki, əgər möhtəşəm poeziya nümunələri ilə zəngin ərəb ədəbiyyatında sevə - sevə oxunan ədəbi – bədii əsərlər bəşər kəlamı hesab edilsə, Qurani – Kərimin mübarək ayələrinin açıqlanaraq incələnməsində bəşər övladının ən dahisinin belə qələmi aciz qalır, çünki bu müqəddəs kitabın ilahi nəzm – ilahi söz düzmü üslubu tədqiqatçıdan yüksək elmi səviyyə, zəka və bacarıq, ən başlıcası məsuliyyət tələb edir.

Bununla belə ərəb ədəbi dilinin formalaşmasınadək ərəblərin məhəlli dialekt və şivələrinin fonetik – morfoloji baxımdan xüsusiyyətlərinə, öləri də olsa, nəzər salmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Dialekt, yaxud ləhçə dedikdə müəyyən bir mühitə aid olan bir qrup dil xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Həmin ərəb ləhçələrində məqsəd İslamdan öncə və sonra mövcud olmuş, bir – birilərindən fonetik baxımdan, sövti baxımdan fərqlənən, eyni zamanda hər bir qəbiləyə ayrıca məxsus olan danışiq dilləri və ya qəbilə dilləri nəzərdə tutulur. Cahiliyyə dövründə bu ləhçələrin fonetik cəhətdən səs tərkiblərinin dəyişiklərinin sayı on səkkizə çatırdı ki, bunlardan hər biri haqqında ayrıca izaha ehtiyac duyulur. Təbiidir ki, ərəb ləhçələri həm də özünəməxsus lüğət vahidləri və qrammatik quruluşu baxımından da bir – birilərindən fərqlənirdi. Şübhəsiz, bu proses indi də davam etməkdədir.

Dialektlər ümumxalq dilinin bir hissəsi kimi danışiq dilinin, ayrı – ayrı sosial və professional insan qruplarının danışığı kimi sözlərin qeyri – adı səciyyə daşdığı jarqonları və loru danışığı (məsələn, səciyyəvi şəhər danışığı, bədii ədəbiyyatın ifadəliliyini artırmaq, məqsədini güdən, sadə adamların güclü milli koloritə malik danışığı) əhatə etdiyi ləhçələrdir ki, ərəb qəbilələri arasında da həm səs tərkibi, həm lüğət tərkibi, həm də qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən məhəlli dialektlərə bölünürdü.

Burada cahiliyyə dövründə və ondan sonra mövcud olmuş məhəlli ərəb ləhçələrinin fonetik, yəni sövti – səs baxımından fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs olunacaqdır.

Fonetik baxımından özünəməxsus səciyyə daşıyan bu xüsusiyyətlər təmim, qeys, əsəd və onlarla qonşu olan ərəb qəbilələrinin danışiqlarında özünü göstərmiş, bu fonetik xüsusiyyətlərin sayı on yeddi olmaqla ərəb dilli qaynaqlarda qısaca açıqlanmışdır. Cahiliyyə dövrünün yazılı abidələrində bu sövti – səs dəyişikləri öz əksini tapmasa da, danışiqda mövcud olmuşdur. Bu fərqli cəhətlər bütün dünya

dillərində məhəlli səciyyə daşdığı kimi ərəb qəbilələrinin arasında da mövcud olan yerli ləhçə və şivələr təkcə səs müxtəlifliyi ilə deyil, həm də morfoloji – qrammatik baxımdan yəni lügət tərkibi və cümlə quruluşları cəhətdən bir – birilərindən fərqlənirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi ərəb qaynaqları bu sövti – səs dəyişikliklərinin sayının on səkkiz olduğuna işarə edir.⁸ Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, ərəb ləhçələrinin bu fərqlilikləri haqqında kifayət qədər mənbə və qaynaqların olmaması bu ləhçələrdəki mövcud sövti – səs dəyişiklərinin mahiyyətini lazımınca açıqlamaq imkanımızı məhdudlaşdırsa da, onların əksəriyyəti haqqında ümumi məlumat və anlayış verməyə çalışacağıq.

Demək olar ki, cahiliyyə dövründə və Qurani – Kərimin nazil olduğu dövrdə hər bir ərəb qəbiləsibib öz ləhçəsi olmuşdur ki, bunların hər biri də digərindən həm səs tərkibi, həm də hərflərin dəyişməsi baxımından fərqlənmişdir. Həmin səs dəyişikliklərinə diqqət yetirək. Bunlar aşağıdakılardır:

8) العجرفية ; الطمطمائية 6) ; الشنشنة 5) ; الرثة 4) التلتلة 3) ; التضجع 2) ; الاستطاء 1) ; اللخلخانية 15) ; الكشكشة 14) ; الكسكسة 13) ; القطعة 12) ; الفحفة 11) ; الغمغمة 10) ; العنعنة 9) ; العججة 16) ; الوهم 18) ; الوكم 17) ; الونم 16)

Bu məhəlli dialektlərin yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətləri haqqında imkanımızda olan məlumatlara nəzər salaıq:

التضجع – beşinci bab məsdər formasında olan bu termin “yastı – yastı danışmaq”, الرثة “pəltəklik”, الشنشنة dörd samitli fel kökündən birinci bab məsdəri formasında olub “hay – hüklə danışmaq”, الطمطمائية “qaba, kobud danışmaq”, العجرفية “kibirli danışmaq”, “ج” العججة, “ع” hərfindən sonra gələn “ي” hərfinin yerinə tələffüz etmək, (məsələn, معي əvəzinə demək), الغمغمة “aydın danışmamaq”, “ح” الفحفة, “ع” hərfini “ع” kimi tələffüz etmək, الفجفة “lovğa – lovğa danışmaq”, اللخلخانية “fonetik cəhətdən pis ərəb tələffüzü ilə danışmaq” kimi ləhçə xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. العنعنة dedikdə təmim, qeys, əsəd və onlarla qonşu qəbilələrin dilində “ع” hərfini “ء” kimi tələffüz etmək məqsədi güdülür. الكسكسة sövti – səs dəyişikliyi Rəbiə, Bəkr, Mudar və Havazin qəbilələri arasında geniş yayılmış və qadın cinsinin təkində işlədilən “ك” bitişən əvəzliyinin izafət tərkibində “س” kimi tələffüzü demək idi. Bəzən bu bitişən əvəzlik “ت” kimi və ondan sonra “س” hərfinin əlavəsi ilə də işlədilmiş. Digər bir fonetik ləhşə xüsusiyyəti لكشكشة adlanırdı və Rəbiə, Bəkr, Mudar qəbilələrinin ləhçələrində özünü göstərirdi və qadın cinsinin təkini bildirən [ك-] bitişən əvəzliyinin “şin” kimi tələffüzündə, bəzən bitişən əvəzlikdən sonra “şin” hərfinin artırılması, eləcə də bitişən əvəzliyin təməmdüdə ilə əvəz olunmasından ibarət olurdu.

Digər fərqliliklər haqqında lazımi məlumatlara rast gəlinməmişdir.

Bəhrə qəbiləsində geniş yayılmış ləhçə xüsusiyyəti indiki – gələcək zaman formasında ikinci şəxs bildirən fəthəli prefiksin hərəkəsinin kəsrlə ilə oxunması idi.

8 موسوعة النحو و الصرف و الاعراب، اعداد اميل بديع يعقوب، تهران، دار العلم للملايين، 1988، ص: 583-584

Məsələn: تَدْرُسُ - تَدْرُسُ. Bu fonetik xüsusiyyətə indi də ərəblərin danışdığı dilində rast gəlinməkdədir.

Ərəb ləhçələrindəki fərqli xüsusiyyətlər təkcə sövti – səs fərqliliklərini deyil, həm də morfoloji və sintaktik sahələri də əhatə edir. İbn Fəris göstərirdi ki, məhəlli ərəb dialektləri bir – birindən təkcə hərəkə dəyişiklikləri ilə deyil, həm də hərflə müxtəlifliyi, bəzi qrammatik məsələlərdə fərqlilikləri (məsələn, qadın və kişi cinsi sahəsindəki mübahisəli problemlər) və sairə özünü göstərir.

Ərəb əlifbasına dair fikirlərimiz xüsusunda demək lazımdır ki, ərəb dilinin səslərini və yazı sistemini göstərən hərflər düzünü əlifba adlanır.

Əlifbanın tarixinə baş vursaq, insanın duyğu və düşüncələrinin ifadə vasitəsi olan dil anlayışının yalnız yazı vasitəsi ilə həyat qazandığının şahidi oluruq. Dili qoruyan və onunla yaranan mədəni sərvətin nəsillərdən – nəsilə ötürülərək keçməsinə əsas rol oynayan ən önəmli ünsürün yazı olduğu hamıya bəllidir. Lakin yazının tarixi ilə bağlı əsaslı bilik verilməsi çətin olsa da, müxtəlif zamanlarda dilçilər, tarixçilər və sənətsünaslar yazının meydana gəlməsi və yayılması barəsində müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. Ən qədim dövrlərə aid yazı nümunələrinin olmaması ilk yazı haqqında yetərincə məlumat əldə olunmasını çətinləşdirir. Dilçilik elmi, tarixi arxeoloji qazıntılar və bu kimi axtarışlar nəticəsində bugünkü fonetik sistemə malik səslə yazının uzun və mürəkkəb bir yol keçdiyini sübuta yetirir. Mağara divarlarında və qayalarda rast gəlinən rəsmlərin estetik anlayışdan artıq bir anlaşma məqsədi güddüyünü zənn etmək daha doğru olardı.

Keçmiş nəsillərin – ulu babaların bizə bəxş etdiyi “bəşəriyyətin ən başlıca kəşfi sayılan” yazı asanlıqla əldə olunmamış, insanların necə yazı öyrənmələri uzun illərdən bəzi dilçi alimlər, həm də arxeoloqlar, bu sahədə axtarışlar aparılmışdır. Yazı tarixi, paleoqrafiya (bu söz iki yunan sözünün: palaios – qədim və qrapho – yazıram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir) məsələlərinə dair qiymətli əsərlər yaranmışdır. Yazı – görmə vasitəsi ilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi vasitə olmasında bu və ya digər fikri başqasına çatdırmaq mümkün olmayan yerdə onu uzaq məsafələrə ötürməkdə, şərti işarələrlə yazılıb görmə üzvlərimizin köməyi ilə oxumasında, insanların mədəni inkişafında əldə etdiyi nailiyyətlərinə nəsillərdən – nəsillərə ötürülməsində göstərdiyi əvəzsiz rolu ilə səciyyəyəldir. Məhz yazılı abidələrin verdiyi məlumatlar vasitəsi ilə ən qədim xalqların tarixini, onların adət - ənənələrini, yaşayışları öyrənmək mümkündür. Xüsusilə yazı hər hansı bir ədəbi dilin formalaşmasında, təsir qüvvəsinin artmasında, ifadə tərzini və üslubi cəhətdən zənginləşməsində və inkişaf etməsində çox mühüm rol oynayır. Yazının meydana gəlməsi, təbii ki, insanlar arasında təkcə şifahi nitqin ünsiyyət vasitəsi rolunu ödəyə bilməməsi zərurətindən irəli gəlmişdi. Bu zəruri tələbat da tədrici şəkildə yaranmışdı.

Çox qəribədir ki, XIX əsrin axırlarına kimi Mərkəzi Afrika və şimali Amerikanın bəzi xalqları yazını qeyri – təbii qüvvə, məktubu isə danışan canlı əşya hesab edirdilər.

İlk öncə “əşya yazısı” adlanan yazı ağac budaqlarını qırmaqla, yaxud onların üzünə ox asmaqla, yəni fikrin əşya vasitəsi ilə ifadə etmək yolu ilə öz yoldaşlarına

xəbər çatdırma bilmişlər. Qədim insanlar tez tapılan əşyalardan geniş istifadə etmişlər. Ox göndərməklə müharibə anlayışı, qəlyan sülh anlayışı, duz dostluq ifadə etmək məqsədilə, bitkilərdə, gül – çüçəkdən istifadə etmiş və gülün rəngi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, qızılgül sevgi, məhəbbət simvolu, ağ gül göndərməklə görüş təyin etməsi, sarı gül ayrılıq simvolu ifadə edirdi.

Tarixdə iskitlərin farslara göndərdiyi heyvan və ya quş gözəl bir misala çevrilmişdir. B.e.ə. 513 – cü ildə İran şahı Dara özünü iskitlərdən çox – çox qüvvətli hesab etdiyindən onları məğlubiyyətə uğratmaq istəmiş, iskitlərdən vuruşdan əvvəl onlara məğlubiyyət simvolu kimi onlara torpaq və su göndərmələrini tələb etmişsə də, iskitlər bunun əvəzinə Daraya bir diri qurbağa, bir siçan, bir quş və beş ox göndərmişlər. Qədim yunan tarixçisi Herodot bunun məzmununu belə izah etmişdir. “Əgər siz, farslar, bataqlıqda qurbağa kimi tullanmağı öyrənməsəniz, siçan kimi gizlənməyi bacarmasanız, quş kimi uça bilməsəniz, bizim torpağa ayaq basan kimi oxlarımız altında məhv olacaqsınız”.

Bu misal simvolik siqnaldır və burada hər bir əşya müəyyən məfhumu ifadə edir.

Bu məqsədlə qədim insanlar ip düyünləməklə say anlayışını ifadə etmək istəmişlər.

Tarixən cəmiyyətin inkişafı ilə yazı tipləri sadədən mürəkkəbə doğru mürəkkəb bir yol keçmiş, şəkli (piktoqrafik) yazıdan ideoqrafik (fikri) yazıya, sonra silloboqradik (heca) yazısına və nəhayət, səslə (fonoqrafik) yazı mərhələsinə çatmışdır.

Səslərin əlifba formasının hansı qövmlər tərəfindən yaradılması məsələsi kəskin şəkildə çözülməmişsə də, bu gün əsas etibarilə əlifbanın b.e.ə. 1700 – cü illərdə Qərbi samililərin bir qolu olan kənanilər tərəfindən icad olunduğu fikri mövcuddur. İlk nümunələri Turisinin cənubunda Sərabitul – xədim xarabalıqlarında tapılan əşya və divar qalıqları üzərindəki Kənanı yazısı hicrət yolu ilə cənubda Məin – Səba, Himyər, Həbəş yazıları, şimalda isə qüzey sami əlifba sisteminə aid yazıların ən önəmlisi, bir çox əlifba sisteminin əsasını təşkil edən Finikiya və yenə ondan törənmiş arami yazılarıdır.

Əvvəllər “müsnəd” adlandırılan Cənubi Ərəbistan yazısından istifadə edən ərəblər, çox güman ki, III yüzilliyin sonlarına və ya IV yüzilliyin başlanğıcından etibarən arami yazısından gələn Nəbatı əlifbasından faydalanaraq əxz etdikləri iyirmi iki hərfdən istifadə etməyə başladılar. Bu əlifbadan istifadə iki mərhələ - biri hicrətə, digəri hicrətdən bu günümüzdək istifadə mərhələsi keçmişdir. Birinci mərhələdə nəbatilərdən alınan əlifbaya ərəb dilinə xas bəzi səsləri bildirmək üçün nöqtəsiz işlədilər (ظ, غ, ذ, ض, خ, ث) hərfəri əlavə edilmişdir. Sayı iyirmi səkkizə çatdırılan hərfərin düzümü dəyişdirilmədən digər sami dillərdə ortaq olan orjinal sıra eynilə qorunmuşdur. Bəzi dilçilərin bu rəqəmin iyirmi doqquza çatdığı və onun ləm əlifdən (ل) ibarət olması VI yüzillikdə Tamaralılardan alındığı barəsində fikirlər vardır.

Tarixi dəqiq şəkildə bilinməyən bir dönmədə, hərfərin bir – birlərinə bənzəməsindən irəli gələn qarşılıqları fərqləndirmək üçün Süryani və İbrani yazıları nümunə olaraq bəzi hərfələrə diaktrik nöqtələr (النقاط الاعجمية) artırılmışdır. Əvvəllər lazım gəldikdə və (ي, ن, ش, ذ, ز, ت, ث, خ) hərfələrində olduğu məlum olan bu

nöqtələr daha sonra çoxaldılaraq (ب، ت، ث، ج، خ، ذ، ز، ش، ض، ظ، غ، ف، ق، ن) və yerinə görə (ي، ة) hərflərinin hamısını nöqtəli vəziyyətə gətirmişlər və bunlar da الحروف المنقوطة və ya المعجمة الحروف adlanır. Hərflərin nöqtələnməsinin tarixi dəqiq olmasa da, bu işin hələ Hz.Peyğəmbərin sağlığında vəhy katiblərinin zaman – zaman bu işə baş vurmaları ən gec asrus – səadəti, ya da daha qüvvətli ehtimala görə Cahiliyyə dövrünə təsadüf edir.

Ərəb əlifbasının tarixinin hicrətdən başlayan ikinci mərhələsi, yəni yazının hərəkələnməsi və işlək hala gətirilməsi İslamın ilk illərində Şam və Hicazda yuvarlaq və yuvarlaq olmaq üzrə iki ayrı – ayrı yazı üslubu gəlmiş və İbnus – Sid Batalyevsidən öyrənilməsinə görə yuvarlaq xətti yazı Ənbarda, “məşk” Hirədə, “cəzm” Şamda, “cəli” və ya “Şam”, köşəli olana “məkili” və ya “Hicazi” deyirmişlər. Ən əski nüsxələrində Quranın məkili tərzdə yazıldığı aydın olur.

Əlifbadakı bütün hərflər yalnız samitlərdən ibarət olmasından irəli gələrək ərəb dilinin konsonant yazı sistemində aid olunması və bu hərflərdən üçünün: əlif, vav və yə hərflərinin həm də müvafiq olaraq uzun ə, i və u saitlərini bildirməsi ilə yanaşı, yalnız Quran yazısına xas olaraq vav və yə hərflərinin əlifin funksiyasını daşması aydınlaşır və samit hərfin üzərində “kiçik əlif” işarəsi şəklində yazılır. Məsələn, حَيوة – həyat, موسى – Musa, عيسى – İsa və s. Fars və Türk dillərində sözlərin sonunda hərfləri səsləndirmək üçün [ə (a)] kimi qısa səslər ^{3/4} [hə] ilə yazılır və bu ر هوة مهموسة irəli gəlir. Ərəbcədə bütün hərflər حروف الهجاء [huruful – hicə’i] adlanır.

Hərflərin hərəkələnməsi, onların nöqtələnməsi kimi Süryani və Nəbati yazıları örnək alınaraq hyata keçirilmişdir. Bu sistem نقط المصحف [naqtul – mushafi] adlanmış və ilk dəfə Əbul – Əsvad əd – Duəli tərəfindən həyata keçirilərək aparılmışdır. Bu şəxsiyyət haqqında bir qədər ətraflı məlumat ehtiyac duyulduğundan onu deyərək bilərək ki, onun tam adı Əbul – Əsvad Zalim ibn Əmir ibn Sufyan ibn Cəndəl əd – Duəlidir. O, ərəb dilçiliyi tarixində Qurani – Kərimə hərəkə sistemini gətirən və ərəb sintaksis elminin əsaslarını təsbit etmiş bir alim və şairdir. Qaynaqlarda adı Osman Əmr ibn Zalim kimi zikr olunur və Kinanə oğullarının Duil qəbiləsindən olduğu üçün Duli nisbətini almışdır. Ana tərəfindən Abuddər qəbiləsinə mənsubdur. Atalarının adları fərqli şəkildə tərtib edilir. Doğum tarixi bilinməklə 688/69 – cu ildə səksən beş yaşında vəfat etmişdir. Əbdul – Əsvad öz qəbiləsini tərək edib hüzeylilər içərisində daha sonra bir xanımın qəbiləsi olan Qureyş oğulları arasında yaşamış və Hz. Ömər vaxtında Bəsrəyə köç etmişdi. Bu dövəmdə bir təhsil alıb – almaması bəlli deyildir. Hz. Əlinin xəlifəliyi zamanı Bəsrə valisi Abdulla ibn Abbas üzərinə göndərilən ordunun komandanlığına gətirilmişdi. İbn Abbasın istefasından sonra qısa bir müddət Bəsrə valisi olmuş və burada da vəfat etmişdi. Hz. Əli tərəfdarı olduğu üçün şüenin tabiiyələri arasında önəmli simalardan Əbdul – Əsvad Cəməl və Siffin savaqlarında iştirak etmişdi. Bir rəvayətə görə nəhv elmini Hz.Əlidən almış, 661- ci ildə Hz.Əlinin qətlə yetirilməsindən dolayı çox kədərənmiş, əməvilərə qarşı nifrətini hər fürsətdə bildirmişdi. Bir çox alimlər tərəfindən sıqa qəbul edilən Əbul – Əsvad ərəb qrammatikası və ədəbiyyatı sahəsində geniş biliyə malik, kəlimələrin daşdıqları mənaları dəqiq anlayan fəsahtə sahibi sayılırdı. Qurani – Kərimin yanlış qiraətinə çox

həssaslıqla yanaşmış və müşəf yazısında sözlərin səhvsiz tələffüzü üçün bir sistem yaratmaq vəzifəsi ona həvalə olunmuşdu. Çünki hafiz səhəbələr zamanla azaldıqca kəlimələrin bəziləri yanlış xatırlanır, başqa irqlərə mənsub müsəlmanlar, hətta yerli ərəblər dil səhvləri etməklə ayələri yanlış oxumaq təhlükəsini doğururdu. Naqtul – mushaf adlanan bu çalışma fəthə, kəsərə, damma, onların tənvinli hallarının yaranmasından ibarət idi. Hərəkələr ilk öncə nöqtələr şəklində yazılmış, sonralar hərflərin nöqtələri qarışdığından VIII yüzilliyin sonlarında hazırkı vəziyyətinə gəlmişdir. Bu xidmət ərəb leksikoqrafı, “Kibəbul – ayn”ın müəllifi Xəlil ibn Əhmədə aiddir. O, nöqtə şəklində verilən və həm kiçik bir əlif, kəsəni başı çox kiçik yazılıb ətəyi çəkilən (kəsədəli) kiçik bir yaya, dammanı isə kiçik bir vava çevirmişdir. Onun qiraət üçün gətirdiyi digər köməkçi oxu işarələrindən səslərin reduplikasiyası nəticəsində qoşa tələffüzünü bildirən təşdid, tənvin göstərmək üçün dammanın sonunu bir qıvrımla bitirməsi ilə bağlıdır.

Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvan zamanında əlifbanın əbcəd tərtibindəki düzülüşü dəyişdirilərək bu günkü sırasına gəlib çıxmışdır.

Ərəb dilində ərəb əlifbasının ilk tərtibi və hərflərinin daşdığı say dəyərlərinə dayanan hesab sistemi haqqında maraq doğuran klassik qaynaqlarda əlifbadakı hərflərin ilk öncə “ət – tərtibu – l - əbcədiyyu” adlanan sıralanmasında hərflərin düzülüşüdür. Dini mətnlərdə bu tərtibin başlanğıcı Hz.Adəmə dayanır. Hz. Peyğəmbər dövründə də istifadə olunan əbcəd tərtibi Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvan zamanında (685 – 705) dəyişdirilərək yerinə Nasr ibn Asim ilə Yəhya ibn Yəmər əl – Udvanin hazırladıqları bir – birinə bənzər hərflərin dalbadal sıralanması əsasında tərtib olunmuş bu günkü “huruful – hicə’i” sistemi gətirilmişdir.

Əbcəd əslində əlifbadakı hərflərin asanlıqla yadda saxlamaq üçün heç bir mənası olmayan sözlər toplusundan ibarətdir. Bu sözlərin ilki əbcəd (əbucəd də adlanır) şəklində oxunduğu üçün bu adla adlandırılmışdır. Bu formulada yer alan kəlimələr bunlardır. əbcəd (أبجد), həvvaz (هوز), hutti (حطى), kələmən (كلمن), sə’fas (سعفس), qarəsət (قرشت), səxiz (ثخذ), dazağ (ضظغ). Türkcədə bu tərtibin son kəliməsinə heç bir rəqəm mənası daşımayan ləm əlif artırılaraq dazıqlən (ضظغلا) şəklində oxunur və ardınca “Möminin” surəsinin 14 – cü ayəti – kərimi yer alan “fə təbərəkə -llahu əhsənul – xəliqin (فتبارك الله احسن الخالقين) ifadəsi əlavə olunur. Məğrib müsəlmanları sə’fas, qarəsət və dazağ kəlimələrini sə’faz (سعفض), qarəsət (قرست) və zağaş (ظغش) şəklində söyləyirlər. Əbcəd hesabı ibrani və arami dillərinin təsiri ilə nəbaticədən ərəb dilinə keçməsi qəbul olunur. Çünki hərflərin əbcəd tərtibindəki düzülüşü bu dillərin əlifbalarındakı sıraya uyğundur.

Əbcəd xalq arasında müxtəlif məqsədlərlə işlənir. Bunlardan biri doğum ilini bildirən hərflərin bir araya gətirilməsi və ortaya çıxan adla uşağın adlandırılması olmuşdur.

İslam dünyasında kitab tərtibində də əbcəddən istifadə olunur.

Ərəb hərfləri digər sami əlifbalar kimi sağdan sola yazılır. Hərflərin bitişib – bitişməmədinə fərqli cəhətlər vardır. Bitişik yazılanlar sözün əvvəlində, ortasında və sonunda şəkil dəyişikliklərinə məruz qalır. Sözün əvvəlində və ortada gəldikdə isə

özündən sonra gələn hərflərlə bitişməyənlərin sayı altı hərf və bir liqaturdur: (ؤ، ٲ، ٳ، ٴ، ٵ، ٶ، ٷ، ٸ، ٹ، ٺ، ٽ، ٴ، ٵ، ٶ، ٷ، ٸ، ٹ، ٺ، ٽ، ٴ، ٵ، ٶ، ٷ، ٸ، ٹ، ٺ، ٽ). Sözüün sonunda isə bütün hərflər birləşir.

Hərflər arasında majüskül və minüskül fərqi vardır. Kalliqrafiya sənətində yalnız “Allah” adında əlif üç nöqtə boyu daha uzun yazılaraq “majüskül” adlana biləcək bir hala gətirilir.

Finikiya əlifbası bir çox əlifbaların əsasını təşkil edərək onların ulu valideyni hesab olunur. Bu əlifbadan əvvəlcə qonşu xalqlar istifadə etmiş, sonralar isə finikiyalıların özlərinin vasitəsilə ticarət əlaqələrinin digər xalqlarla artması nəticəsində istər – istəməz bu əlifba əvvəl başqa xalqlar tərəfindən əxz olunmuş, daha sonralar isə mədəniyyətlə də bağlı olaraq yayılmışdır.

Yazılı abidələr göstərir ki, finikiya əlifbası iki istiqamətdə - şərq və qərb istiqamətində yayılmışdır.

Şərqdə finikiya əlifbası əsasında ilk dəfə arami əlifbası meydana çıxmışdır. Ərəb səhralarında yaşayan aramilər çox çətin həyat şəraitinə dözə bilmədikləri üçün Suriya, Mesopotamiya və başqa yerlərə köçmüş, çox fəal və bacarıqlı olduqlarından onlardan fərqlənmiş və öz yazılarını onlara vermişlər. Arami əlifbası çox az vaxtda sami xalqların arasında mühüm əlaqə vasitəsinə çevrilmişdir.

Şərqdə geniş şöhrət tapmış arami yazısı əsasında sonralar bütün şərqin əlifbaları yaranmışdır. Dilçi alimlər həmin əlifbaları dörd budağa bölürlər: a) Yəhudi budağı, b) Suriya budağı, c) İran budağı, d) Ərəb budağı.

Bu əlifba budaqlarının əsas ümumi cəhəti ondan ibarət idi ki, yazı sağdan sola başlanır və konsonantlıq prinsipi qədim finikiya dilində olduğu kimi əsas saxlanılırdı.

Qərbdə finikiya əlifbası əsasında qədim yunan əlifbası meydana gəlmişdir. Finikiya əlifbasını Avropaya aparan finikiyalılar ticarət məqsədilə Yunanıstana gəlmiş və onlardan da yunanlar yazını öyrənmişlər.

Yunanlar bu əlifbaya saitləri də artırmaqla onları təkmilləşdirmilər. Beləliklə də vokal sistemli yunan yazısı meydana həlmiş, bu yazının qərb və şərq qolları kimi İtaliyada etrus əlifbası meydana gəlmişdir ki, bu da latınların inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Bizim eradan əvvəl VIII əsrdə meydana gəlmiş efrus əlifbası get – gedə təkmilləşərək yunanlardan aldıkları əlifbanı öz dillərinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmışlar. Efrus əlifbasının təsiri ilə İtaliyanın cənubunda Latsium şəhərində yaşayan latın tayfaları bizim eradan əvvəl VIII əsrin sonlarında öz vilayətlərinin mərkəzi olaraq Roma şəhərini seçmiş, bütün latın tayfaları birləşərək romalılar adlanmışlar. Dünyada hökmranlıq etmək iddiasında olan romalılar bir sıra ölkələrə hücum etmiş, həmin ölkələrin xalqları latın əlifbasını qəbul etmişlər. Hazırda müasir ingilis, fransız, alman, türk, italyan və başqa əlifbaların əsasını latın əlifbası təşkil edir.

Qədim yunan əlifbasının şərq qolunu isə IX əsrdə Bolqariyada yaranmış qədim Slavyan əlifbasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, B., "Maarif", 1992
2. Məmmədov N., Axundov A., Dilçiliyə giriş, 1966
3. Məmmədov N., Axundov A., Dilçiliyə giriş, 1966
4. И.М. Дьяконов, «Языки древней передней Азии», Издательство «Наука», Главная Редакция восточной литературы, Москва, 1967
5. Yusif Vəzir Çəmənizəminli, Əsərləri, Üçüncü cild, Məqalə, oçerk və xatirələr, "Elm" Nəşriyyatı, Bakı, 1977
6. Türkiyə Diyanət Vəqfi, İslam Ansiklopedisi, cilt 30, İstanbul 2005
7. Dr. Bekir Topaloğlu və Dr. Hayreddin Kahraman, Arapça oxuma və eski metinlər kitabı, İstanbul: 1985
8. موسوعة النحو و الصرف و الاعراب، اعداد اميل بدیع يعقوب، تهران، دار العلم للملايين، ۱۹۸۸

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə ərəb yazısı və əlifbasının keçdiyi yol haqqında qısa məlumatlarla yanaşı ərəb ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdə Qureys qəbilələri arasında mövcud olan məhəlli dialekt və şivələrdən söhbət açılır. Bu dialektlər cahiliyyə dövrü poeziyasında belə ədəbi dilin saflığı qorunub saxlanılmışdır.

РЕЗЮМЕ

Данная статья имеет цель осветить путь к формированию арабской письменности и алфавита в свете наличия многочисленных местных диалектов и наречий существующих и по сей день среди арабов, а также представляет краткий обзор о литературном арабском языке, о языке Корана как исторический источник.

SUMMER

The presented article describes the Arabic scretpt and the Arabic alphabet that lead to the formation of Arabic literary language deriving from dilects existed among many Arab tribes. The language is also regarded as the language of Quraysh tribes during the Jahiliyya period and the Koran.

Çара tövsiyə etdi: Prof. Ç.H.Mirzəzadə